

Mağrib’de Fatımi İktidarına Karşı Bir Meydan Okuma: İbadî Ebû Yezîd en-Nukkârî İsyanı (332-336/943-947)

FERDA DEMİR

Cumhurbaşkanlığı Millet Kütüphanesi, Türkiye
The Nation's Library of the Presidency, Türkiye
ferdatubademir@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-6430-0154>

Öz

Şi’a’ya bağlı bir mezhep olarak gelişen İsmailiyye, Ca’fer es-Şâdık’ın (ö.148/765) vefatından sonra yürütülen gizli davet faaliyetleri ile Müslüman coğrafyada yayılmış, özellikle Yemen’de ve Mağrib’de etkili olmuştur. İsmailî başdâ’isi Ebû ‘Abdullâh eş-Şî’î’nin (ö. 298/911) çağrısı üzerine Mağrib’e ulaşan dönemin İsmailî imamı ‘Ubeydullâh el-Mehdî (297-322/909-934), hilafetini ilan ederek Fatımi Devleti’ni kurmuştur (296/909). Akdeniz kıyılarından Şahrâ Çölü’ne kadar uzanan, coğrafi açıdan çeşitli bir yapıya sahip Mağrib’de, nüfusun çoğunluğunu Berberiler ve Araplar oluşturuyordu. Dinî yapı ise ağırlıklı olarak Maliki Sünniler, İbadî Hariciler ve Şîî İsmailîlerden meydana geliyordu. Dinî, etnik ve coğrafi unsurların bir araya gelişi, İsmailî-Fatımi yönetimine yönelik siyasi ve askerî gerilimlerin oluşmasına elverişli bir zemin hazırlamıştır. Harici-İbadîliğin Nukkârî kolundan olan Ebû Yezîd Maḥled b. Keydād’ın başlattığı uzun soluklu isyan (332-336/943-947), Fatımi Devleti’nin kuruluş döneminde Mağrib’in dinî, etnik ve siyasî etkenlerini bütüncül biçimde yansıtan bir olaydır. Bu çalışmada, Ebû Yezîd İsyanı’nın arka planı, gelişim süreci ve sonuçları, ana kaynaklara dayanılarak kapsamlı biçimde ele alınmıştır. Bölgenin siyasi, dinî ve demografik yapısına ilişkin önemli bilgilere ulaşılan bu çalışmada, Mağrib halkının Fatımi iktidarına yönelik teâmülü, dönemin dinî ve toplumsal dinamikleri bağlamında değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Mağrib, Fatımiler, İsmailiyye, İbadiyye, Berberi, Ebû Yezîd Maḥled b. Keydād en-Nukkârî.

A Challenge to Fātimid Power in the Maghrib: The Revolt of the ‘İbādî Abū Yazîd al-Nukkārî (332-336/943-947)

Abstract

İsmā’īliyya, which developed as a sect within the Shī’a tradition, spread throughout the Muslim world through covert *da’wa* (missionary) activities conducted after the death of Ja’far al-Şâdiq (d. 148/765), and became particularly influential in Yemen and the Maghrib. At the call of the İsmā’īlî chief dā’ī Abū ‘Abdullâh al-Shī’î (d. 298/911), the

Ismā'īlī imām of the period, 'Ubayd Allāh al-Mahdī (297-322/909-934), moved to the Maghrib, proclaimed his caliphate, and established the Fāṭimid state (296/909). In the geographically diverse Maghrib, which stretched from the Mediterranean coast to the Ṣaḥrā Desert, the population was predominantly composed of Berbers and Arabs. The religious landscape was primarily made up of Mālikī Sunnis, 'Ibādī Khārījīyyūn, and Shī'a Ismā'īlīs. The confluence of religious, ethnic, and geographical factors provided a fertile ground for political and military tensions against Ismā'īlī-Fāṭimid rule. The protracted rebellion (332-336/943-947) led by Abū Yazīd Makhlad b. Kaydād, a member of the Nukkārī branch of the 'Ibādī Khārījīyyūn, serves as a key event that encapsulates the religious, ethnic, and political factors influencing the Maghrib during the foundation of the Fāṭimid state. This study offers a comprehensive analysis of the Abū Yazīd revolt, exploring its background, development, and consequences based on primary sources. It provides valuable insights into the political, religious, and demographic structure of the region and evaluates the Maghrib's customary attitude toward Fāṭimid rule within the context of the religious and social dynamics of the period.

Keywords: Islamic History, Maghrib, Fāṭimids, 'Ismā'īliyya, al-'Ibādīyya, Berbers, Abū Yazīd Makhlad b. Kaydād al-Nukkārī.

Giriş

İsmailî Dā'î Ebū 'Abdullāh eş-Şî'î'nin Mağrib'de¹ mezhebini yayma çabası, bölgede yeni siyasal ve dinî unsur olarak Fatımi Devleti'nin kurulması ile sonuçlanmıştır. Harici-İbadî ve Sünni-Maliki halkların yoğun olarak ikamet ettiği Mağrib'de Şii-İsmailî hâkimiyete karşı mezhepsel anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır.

Fatımi Devleti'ne karşı Mağrib'deki en büyük ayaklanmayı başlatan İbadî Nukkārī Ebū Yezīd Maḥled b. Keydād, köklü Berberi kabilelerden biri olan Zenāte'dendir. Başlattığı isyan hareketi fiilen dört yıl sürmüştür. Kādî Nu'mān (ö. 363/974) eseri *Kitābu'l-Mecālis ve'l-Müsāyerāt*'ta, Fatımi halifelerinin fitne günlerindeki faaliyetlerini, lanetli, fitneci Maḥled'in halka verdiği zararı Fatımi halifesi Mu'izz Lidīnillāh'tan duyduğu biçimde yer yer aktarmıştır. İbn Ḥammād (ö.628/1231), Fatımi halifeleri ile ilgili olarak *Aḥbāru Mulūki Benī 'Ubeyd* eserinde, İbnu'l-Esîr (ö. 630/1233) döneminin öne çıkan olaylarından biri olarak ayrıntılı biçimde *el-Kāmil fi't-Tārīḥ*'te, İbn Haldūn (ö. 808/1406) Berberi tarihi açısından *Kitābu'l-Iber*'de isyanla ilgili bilgi vermişlerdir.

Çağdaş dönemde Ebū Yezīd İsyanı ile ilgili çalışmalar bulunmaktadır.

¹ Batıda -Tanca'dan Lamtūna Çölü'ne kadar uzanan hatta- Atlas Okyanusu'ndan doğuda İskenderiye ve Berkā arasındaki Mısır sınırı; kuzeyde Akdeniz'den güneyde -el-İştāḥrī'nin ifadesiyle- Nūbe'ye uzanan alan klasik kaynaklarda *Mağrib* olarak tanımlanmıştır. el-Ḥamevî, bölgenin güney sınırının, İfrīkiye'nin son şehri olarak nitelediği Milyāne'ye ulaştığını ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. el-İştāḥrī, *Kitābu'l-Mesālik ve'l-Memālik*, 37; el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Buldān*, 4: 161, 196.

Örneğin, Heinz Halm yayınladığı tetkikinde² isyanın, İdris İmâdüddîn el-Ğureşî'nin (ö. 872/1468) '*Uyûnu'l-Ahbâr* eserine göre kronolojik aktarımını yapar. Halm, '*Uyûnu'l-Ahbâr*'da isyana ilişkin bilginin bir görgü tanığından aktarıldığına ihtimal verir. Bir başka çalışmada ise 'Alî 'Uşşî,³ isyanı beklenmedik olumsuz sonuçları olan İbadî -Berberi ihtilal süreci olarak açıklamıştır. Türkiye'de ise hususen bir çalışma bulunmamakla birlikte, Fatımi Devleti tarihini konu edinen çalışmalarda, isyan sürecini aktaran bölümler yer almıştır.⁴

Ebû Yezîd Maħled b. Keydâd İsyanı'nın ele alındığı bu çalışma, Fatımilerin devletleşme sürecinde bölgesel etkenlerin değerlendirilmesine olanak sağlamıştır. Bu doğrultuda fethinden sonra Mağrib'in dinî, siyasî, toplumsal ve ekonomik durumunun tasvirine önem verilmiş, Fatımilerin Mağrib'de mücadele ettiği en önemli olay olan bu isyanın arka planına çalışmada ayrıntılı yer verilmiştir.

1. Fatımi Hâkimiyetinden Önce Mağrib'de İbadîler

İbadîliğin kurucusu olarak kabul edilen 'Abdullâh b. İbâd,⁵ Basra'da, Emevi yönetiminin otoriter uygulamalarına karşı isyan eden ve aşırı ucta faaliyetlerde bulunan Harici topluluklardan ayrılan hareketin başı olmuştur. Bu hareket, Emevi yönetiminin (40-133/661-750) sert politikaları ve Muħammed b. el-Eş'as'ın (ö. 85/704) isyanına katılan İbadîlerin Vali Ĥaccâc b. Yûsuf eş-Şekâfî (ö. 95/714) tarafından durdurulmaları nedeniyle, Mağrib'de, Horasan'da, Yemen'de, Ĥaĥramût'ta ve Uman'da yayılmıştır.⁶

Mağrib'e gelen ilk İbadîlerin Ĥayravân'a ulaşan Basralı Seleme b. Sa'îd ile İbn 'Abbâs'ın mevlâsı 'Ikrima (ö. 105/723) olduğu ifade edilir.⁷ Çok sayıda Berberi kabilenin bulunduğu Mağrib'de İbâdiyye öncelikle, Mısır ve İfrîkîye'yi⁸ birbirine bağlayan yol üzerinde bulunan adını bölgede yaşayan

² Heinz Halm, "Der Mann auf dem Esel: Der Aufstand des Abû Yazîd gegen die Fatimiden nach einem Augenzeugenbericht," 144-204.

³ 'Alî 'Uşşî, "Savretu Ebû Yezîd Maħled b. Keydâd en-Nükkârî Beyne'l-İnsâf ve't-Tecrîh," 272-290.

⁴ Nihat Yazılıtaş, *Fâtımi Devleti'nde Türkler*, 40-43; Aydın Çelik, *Fâtımiler Devleti Tarihi* (909/1171), 96-136.

⁵ İbâdiyye'nin önemli âlimlerinden eş-Şemmâhî, 'Abdullâh b. İbâd hakkında kaynaklarda, "İmâmu ehl-i't- tahkîk ve'l-'umde" olarak nitelendirildiğini aktarır. Tâbi'ün dönemi âlimlerinden olan İbn İbâd, kendisine bağlı olanlarla birlikte adalet yolunu tutan; dalalet ve cehâlet yollarını ayıran ilk kişi olarak tanımlanır. İbadîlerin Emevî yönetimi ile genelde olumsuz ilişkilere sahip olduğu bilinmekle birlikte, 'Abdullâh b. İbâd'ın 'Abdumelik b. Mervan'a (65-86/685-705) nasihatlerde bulunduğu ve Emevî yönetimiyle görece olumlu ilişkiler sürdürdüğü rivayet edilmektedir. Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemektedir. bkz. eş-Şemmâhî, *Kitâbu's-Siyer*, 1: 72.

⁶ F.U. Fevzi, "Melâmiḥ min Târîḫi Ĥareketi Ĥavârici'l-İbâdiyye," 2: 256.

⁷ Fevzi, "Melâmiḥ," 2:179; Sabri Hizmetli, "İbâdilikte Azzabe," 235.

⁸ Orta Çağ'da Berkâ ile Tanca arasında bölge İfrîkîye olarak adlandırılmış, aynı zamanda Mısır ile Mağrib'i ayıran bölge anlamında kullanılmıştır. el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 4: 228; el-Bekrî, *el-Muğrib fi Zikri Bilâdi İfrîkîye ve'l-Mağrib*, 23.

kabilelerden alan Nefüse Dağı'nda⁹ yayılmaya başlamıştır. Zamanla Berberi Hevvâre, Zenâte ve Levâte kabileleri de İbadîliği benimsemiştir.¹⁰

İbadîler Mağrib'de ilk olarak Yemen asıllı Ebû'l-Hattâb el-Me'âfirî (144/761) liderliğinde,¹¹ Trâblusgarb ve Kayravân'da Abbasilere (132-657/750-1258) karşı üstünlük sağladılar. Giriştikleri mücadele sırasında Ebû'l-Hattâb'ın öldürülmesi üzerine Kayravân valisi 'Abdurrahmân b. Rüstem'in öncülüğünde Rüstemi Devleti'ni kurdular. (160-297/777-909) İbadî imâmet mücadelesi, veraset sisteminin benimsenmesi ve Şîf-İsmailî¹² dâ'îlerin propaganda faaliyetlerini hızlandırması nedeniyle Mağrib'de İbadî-Rüstemi hâkimiyeti zamanla zayıflamıştır.¹³

İbadîlerin devlet anlayışına göre imamın halk tarafından seçilmesi ilkesine aykırı olarak, 'Abdurrahmân b. Rüstem'in oğlu 'Abdulvehhâb'ı imam tayin etmesi Rüstemi yönetimindeki ayrılıkların başlıca nedeni olmuştur.¹⁴ 'Abdurrahmân b. Rüstem'in Hz. Ömer'i (13-23/634-644) örnek alarak kurduğu altı kişilik şürânın üyelerinden¹⁵ Ebû Kudâme Yezîd b. Fendîn el-Yefrenî'nin 'Abdulvehhâb'a biat vermemesi¹⁶ üzerine İbadîler arasında ayrılık ve çatışmalar ortaya çıkmıştır.¹⁷ Bu sırada Ebû Kudâme öldürülmüş, destekçileri Şu'ayb b. Ma'rûf ile birlikte Trâblus'a yerleşmiştir.¹⁸

⁹ Trablus'a üç günlük mesafede yer alan Nefüse Dağı, adını bölgede yaşayan kabilelerden almıştır. Yüksekliği üç günlük yolculuk mesafesindedir. Halkı yönetimlere isyan eğilimi gösteren Şurât (Haricilerin aşırı görüşleri ile tanınan bir kolu), Vehbî ve İbadî'dir. el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 4:296-97.

¹⁰ el-Ḥimyerî, *er-Ravdu'l-Mi'târ fi Ḥaberi'l-Aktâr*, 441; M. İ. 'Abdurrâzzâk, *el-Ḥavâric fi Bilâdi'l-Mağrib* hattâ Muntâşafî'l-Karnî'r-Râbî *el-Hicrî*, 43,54; İbrahim Harekât, "Nefüse," *DİA*, 33: 532.

¹¹ el-Ya'kûbî, *Kitâbu'l-Buldân*, 184; Basra'da öğrenim gördükten sonra devlet kurmak üzere Mağrib'e gönderilen beş kişiden biridir. bkz. eş-Şemmâhî, *Kitâbu's-Siyer*, 1: 115.

¹² İsmailiyye, İsnâ'şeriyye'nin altıncı imamı Ca'fer es-Şâdık'ın, oğlu İsmail'i nas yoluyla tayin ettiğine inanların oluşturduğu topluluğun adıdır. Buna karşılık İsnâ'şeriyye, İsmail'in babasından önce vefat ettiğini kabul ederek, Cafer es-Sadık'ın diğer oğlu Musa Kazım'ı imam olarak benimsemiştir. bkz. el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Farq Beyne'l-Firâk)*, 58; eş-Şehristânî, *İslam Mezhepleri (el-Milel ve'n-Nihal)*, 169.

¹³ eş-Şemmâhî, *Kitâbu's-Siyer*, 1: 118-120; Ethem Ruhi Fiğlalı, "İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri," 100.

¹⁴ İbadîlikte imam, ilim, zühd, adalet esaslarına göre yöneten ve itaate layık olan kimsedir. İmamın belirlenmesi, İbadî ileri gelenlerin biat etmesi, ardından bu biatin halka sunulması onların onayının alınması şeklinde olarak iki aşamada gerçekleşir. Halkın imama verdiği biat, imamın meşruiyeti için önemlidir. bkz. Ethem Ruhi Fiğlalı, "İbâziyye," *DİA*, 19: 258.

¹⁵ 'Abdulvehhâb b. 'Abdurrahmân dışında, şûrâ üyelerinden Mes'ûd el-Endelûsî, Ebû Kudâme Yezîd b. Fendîn el-Yefrenî, Osman b. Mervân el-Endelûsî, Ebû'l-Muvaffak Sa'devs b. 'Atiyye, Şûkr b. Şâlih el-Kutâmî ve Muş'ab Sedman olarak altı kişinin adı geçmektedir. Bkz. el-İzkevî, *Keşfü'l-Ğumme el-Câmi'u li Ahbâri'l-Ümme*, 3: 34.

¹⁶ Ebû Kudâme başlangıçta 'Abdulvehhâb'a biat etse de imamın yanında İbadî heyetinin etkisinin olmadığı anlamış ve 'Abdulvehhâb'ın imametini geçersiz ilan etmiştir. Şûra üyesi olarak, yönetimdeki etkili bir sorumluluk alamaması, Ebû Kudâme'nin yönetime karşı çıkmasında önemli bir etken olmuştur. bkz. 'Âli Yahyâ Mu'ammer, *el-İbâdiyye beyne'l-Firâkî'l-İslâmiyye: 'Inde Kitâbi'l-Makâlât fi Qadim ve'l-Hadî*, 228; en-Nâmî, *Dirâsât 'ani'l-İbâdiyye*, 204.

¹⁷ el-Vercelânî, *Kitâbu Siyeri'l-E'imme ve Ahbârihim*, 92.

¹⁸ eş-Şemmâhî, *Kitâbu's-Siyer*, 1: 130-132; Fiğlalı, "İbâdiye'nin Doğuşu," 101-102; Patricia Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, 89-91.

Rüstemîlerin ikinci imamı olan ‘Abdulvehhâb b. ‘Abdurrahmân’ı kabul eden İbadîler “Vehbî” olarak anılırken, ‘Abdulvehhâb’ı tanımayarak Ebû Kudâme’nin ilkelerini benimseyen İbadîlere “Nukkâr (inkâr edenler)”¹⁹ denmiştir.²⁰

Usul ve akaidde bağımsız bir harekete dönüşen Nukkâriyye mensupları fıkıhta ‘Abdullâh b. ‘Abdul’azîz ve Ebû’l-Mü’errih’e; kelamda Hâtim b. Manşûr ve ‘Abdullâh b. Yezîd el-Fezârî’ye²¹ tâbî olmuşlardır.²² Cerîd Bölgesi,²³ Tâhert,²⁴ Nefûse Dağı, Vercelân Vahası ve Cerbe-Sicilya Adaları olmak üzere ağırlıklı olarak dağlık ve iç kesimlere yerleşen Nukkârîler kendilerinden olmayan Müslümanları dinsizlikle suçlayarak mücadele etmeyi, katletmeyi²⁵ helâl görmüşler, bu nedenle zaman zaman saldırılar ve suikastler düzenlemişlerdir.²⁶

2. İsyandan Önce Ebû Yezîd en-Nukkârî’nin Hayatı

Mağrib’de Fatımilere karşı isyan başlatan Ebû Yezîd Maḥled b. Keydâd b. Sa’dullâh b. Muğîs’in babası Keydâd (Kündâd), Cerîd Bölgesi’nin merkezi sayılan ve geçiş yolu üzerinde bulunan Tûzer’dendir. Ebû Yezîd, babasının ticaret için gittiği²⁷ Sudan-Kerkû’da, Hevvâre Kabilesi’nden cariyesi

¹⁹ Nukkâriyye mezhebine dair diğer yaygın adlar arasında, erken dönem İbadî âlimlerinden ‘Abdullâh b. Yezîd el-Fezârî’ye nispetle “Yezîdiyye”, Bâtınîlerden farklılıklarını vurgulamak amacıyla “Mülhide” yer almaktadır. T. Lewick, “al-Nukkâr,” *EP*, 8: 112.

²⁰ en-Nâmî, *Dirâsât ‘Ani’l-İbâziyye*, 195-196; Fığlalı, “İbâziyye,” 19: 260; Harun Yıldız, “İbadîlik Araştırmalarında Önemli bir İsim: Tadeusz Lewicki,” 78.

²¹ ‘Abdulvehhâb’ın imam tayin edilmesinden önce, Nukkârîliğin arka planda var olduğu ifade edilmiştir. Buna göre Nukkârîlik, Basra’daki aykırı grupların görüşleri doğrultusunda gelişmişti. Rüstemilerin imamı tayin yoluyla belirlemesi, Nukkârîliğin siyasî harekete dönüşmesi ile sonuçlanmıştır. Basra’da Ebû ‘Ubeyde’den sonra gelen İmam Rebî’ b. Hâbib’e uymayan bu grup, Mağrib’de Rüstemi siyasetine karşı söylem geliştirerek görüşlerini ortaya koymuştur. en-Nâmî, *Dirâsât*, 201.

²² Efdâl varken mefdûlün imam olamayacağı, halkın rızası olmadan alınan biat ile imametın meşru olmayacağını savunarak, iki temel konuda İbadîlerden ayrılmışlardır. Bu anlayış doğrultusunda Azzâbe olarak bilinen bir yönetim meclisi kurmuşlardır. Muammer, *el-İbâdiyye*, 229; en-Nâmî, *Dirâsât*, 204-205.

²³ Kıştîliyye, ‘Arḍu’l-Ḍâb’da bir bölge olarak tanımlanan Cerîd memleketinin en büyük şehridir. Halkı Vehbî ve İbadî’dir. En büyüğü Tûzer olmak üzere el-Ḥamme ve Nefta şehirleri bulunur. bkz. el-Ya’kûbî, *Kitâbu’l-Buldân*, 188; el-Ḥamevî, *Mu’cemu’l-Buldân*, 4: 348.

²⁴ Orta Mağrib Bölgesi’nde Cezayir’in güneybatısında Tilimsân’dan Mesîle’ye uzanan yol üzerinde bulunan Tâhert, Rüstemiler döneminde kurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. ed-Dercîni, *Kitâbu Ṭabaqatî’l-Meşâih bi’l-Mağrib*, 1: 43; el-Ḥimyerî, *er-Ravḍu’l-Mi’ṭâr*, 126; Hsain İlahiane, *Historical Dictionary of the Berbers*, 117-118; Mehmet Mahfuz Söylemez, “Afrika’da Kurulan İlk İslâm Kentlerinden: Tahert,” 7, 24.

²⁵ el-Kureşî, *Târiḥu’l-Ḥulefâi’l-Fâtımiyyîn bi’l-Mağrib el-Kısmü’l-ḥâş min Kitâbi’l-‘Uyûni’l-Aḥbâr*, 265; el-Makrîzî, *Kitâbu’l-Mukaffa’l-Kebir*, 2: 176.

²⁶ ‘Abdurrezzâk, *el-Ḥavâric*, 235; Mu’ammer, *el-İbâdiyye*, 229.

²⁷ Michael Brett, “Ifriqiya as a Market for Saharan Trade from the Tenth to the Twelfth Century AD,” 356.

Sābika'dan doğdu (270/883).²⁸ Babası Cerīd'e döndükten kısa süre sonra vefat edince Ebū Yezīd, fakir bir yetim olarak kaldı. İbadî-Vehbî öğretiyeye göre yetiştiği Tūzer'de Kur'an eğitimi aldıktan sonra²⁹ ilim tahsil etmek üzere Sicilmāse'ye gitti.³⁰ Burada iki yıl kalan Ebū Yezīd, daha sonra Tāhert'e giderek çocuklara Kur'an ve Vehbî İbadîliğini öğretmeye başladı. Bir süre sonra Tūzer'e gitmiş ve burada Vehbiyye'den ayrılarak İmam Ebū 'Ammār 'Abdulhamīd el-A'mā'dan etkilenererek Nukkāriliği benimsemiştir.³¹

İsmailî Dā'ī 'Abdullāh eş-Şī'ī'nin Sicilmāse'ye gelişine kadar Tāhert'te kalan Ebū Yezīd'in, Fatımi Devleti resmen kurulduğu sırada Taqyūs'ta bulunan Sedāde Kalesi'ne³² yakın bir köye yerleştiği ve yoksul bir yaşam sürdüğü, burada çocuklara Kur'an okutmakla ve Nukkāriliğin esaslarını öğretmekle meşgul olduğu ifade edilir.³³

Ebū Yezīd Mağrib'e yerleşen en eski Berberi topluluklardan biri olan Zenāte kabilesindendir. İfrīkīye'nin uzak beldelerinde ve Trāblus'un dağlık bölgelerinde dağınık ve göçebe yaşayan Zenātelilerin kökenlerinin Şam ve Filistin'e dayandığını belirten İbn Haldūn, Ebū Yezīd'in Zenāte'den Benū Yefren'in Varkū kolundan³⁴ olduğunu ifade etmiştir.³⁵ Fatımi Devleti'nin kurulmasının ardından, kabileden birçokları Cezayir'in Vehrān bölgesindeki yüksek yaylalara göçmüşlerdir.³⁶

²⁸ Ebū Yezīd'in anne tarafından bağlı olduğu Hevvāre Kabilesi'nin, Bilādū's-Şam'dan geldiği; başta Trāblus'un güneyi başta olmak üzere Mağrib'e ve Sudan'ın kuzeyine yerleştiği bilinmektedir. el-Bekrī, el-Mesālik ve'l-Memālik, 1: 91, 660; İbn Haldūn, *Tārīhu İbn Haldūn: Kitābu'l-İber ve Divanū'l-Mübtade ve'l-Haber fi Eyyāmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men Asārahum min Zevī's-Sultani'l-Ekber*, 6: 182- 185.

²⁹ İbn Hammād, *Aḥbāru Mulūki Benī 'Ubeyd ve Siratihim*, 54; Halm, "Der Mann auf dem Esel," 149.

³⁰ Sicilmāse'ye yaptığı yolculuk sırasında beraberinde İbadî âlim Süleyman b. Zerķūn'un (ö. 350/961) da bulunduğu rivayet edilmektedir. bkz. el-Vercelānī, *Kitābu Siyer*, 194; el-İzkevi, *Keşfü'l-Ġumme*, 3: 84; 'Abdurrezzāk, *el-Ḥavāric*, 241.

³¹ 'Abdurrezzāk, *el-Ḥavāric*, 241.

³² ed-Dercinī, *Ṭabaqāti'l-Meşāih*, 1: 97.

³³ İbn Haldūn, *Tārīh*, 7: 18; Halm, "Der Mann auf dem Esel," 149.

³⁴ İbn Haldūn, *Tārīh*, 7: 18; Halm, "Der Mann auf dem Esel," 148.

³⁵ İbn Hāvkal ise Ebū Yezīd'in Zenāte'nin Sumāta kolundan olduğunu söylemiştir. Zenāte Kabilesi'nin, Berberilerin iki ana kolundan biri olan Butr kabilesinden geldiği ise genel bir kabuldür. Benū Yefren, İbnū'l-'İzārī'ye göre Ebū Kāhine'den olup, o da mensup olduğu Cānā b. Yahya yoluyla Zenāte'dendir. En geniş kolları Varkū ve Mernecise olan Benu Yefren, fetih döneminden itibaren, Mağrib'de etkin rol oynamıştır. Evrās Dağı, İfrīkīye', Orta Mağrib bölgesinde yerleşiklerdi. İbn Hāvkal, *Kitābu Şūrati'l-A'rḍ*, 94; İbn 'İzārī, *el-Beyānu'l-Muğrib fi Aḥbāri'l-Endelūs ve'l-Mağrib*, 1: 216; Sālim, *Tārīhu'l-Emāzīg*, 2: 13.

³⁶ Şanhāce Kabilesi'nden sonra bölgedeki ikinci büyük Berberi topluluk olan Zenāte, İbadīyye'ye ilk destek veren kabilelerden biri olmuştur. Fatimilerden önce Mağrib'deki siyasî hadiselerde etkin rolü bulunan Zenāteliler, Müslüman fetihleri sırasında Emevilere karşı Bizans'ın yanında durmuşlardır. Bunun yanı sıra Zenāte, Emevi ve Abbasi yönetimlerine karşı tutum sergileyen, isyan faaliyetlerinde bulunan Berberi kabilelerin başında gelmiştir. L. Mūşā, "el-Mu'izz Lidinillāh ve Cīlū'n-Cedīdū'n mine'l-Kutāme," 44: 246.

Ebū Yezīd, isyan sırasında girdiği Mermācenne'de kendisine boz bir eşek hediye edilmesi nedeniyle "şāhibu'l-ḥimār" olarak anılmıştır.³⁷ Kaynaklarda yün cübbe giydiği belirtilen Ebū Yezīd sıklıkla topal, kısa, çirkin ifadeleri ile tarif edilmiştir. Fatımiler dönemi İsmailî kaynaklarda ise "lanetli," "fitneci" olarak nitelendirilmiştir.³⁸ Benzer şekilde İbadî âlim ve tarihçi Ebū Zekerıyyā el-Vercelānī, (500/1106) bazı İbadîlerin onun hakkında Firavun ve 'Ad kavmi kralı Şeddād gibi fesat çıkaran kişi olarak söz ettiklerini kaydetmiştir.³⁹

3. İsyanın Dinî ve Sosyopolitik Arka Planı

Ca'fer es-Şādık'ın vefâtından sonra başlayan Şiî-İsmailî davet faaliyetleri, 'Ubeydullāh el-Mehdî'nin Mağrib'e gelişine kadar gizli yürütülmüştür. İsmailî Dāi Ebū 'Abdullāh eş-Şī'î'nin Kutāme kabilesinin⁴⁰ desteğini alması üzerine Mağrib'in doğusunda üstünlük kuran İsmailîler, 'Ubeydullāh el-Mehdî'nin Mağrib'de Fatımi hilafetini ilan etmesi üzerine önemli bir başarı elde etmişlerdir.⁴¹ İsmailîlerin Mağrib'deki kalıcı siyaseti, bölge halkı olan Sünni-Malikilerin ve özellikle önemli bölümü Zenāte kabilesinden olan Harici-İbadîlerin, Fatımi yönetimine karşı tutum almalarına neden olmuştur.⁴² Bu doğrultuda Fatımilerin başkenti Mehdiye, bölgede süren karışıklıklar dikkate alınarak, surları yüksek ve kapıları demirden olan müstahkem bir şehir olarak inşa edilmiştir (304-309/ 916-921). Kādī Nu'mān Mehdiye'nin müstahkem yapısını, Fatımi Halifesi 'Ubeydullāh el-Mehdî'nin ümmetin çoğunluğunu etkileyecek bir fitnenin ortaya çıkacağına dair verdiği haber doğrultusunda, şehri savunmaya elverişli biçimde inşa ettirmesiyle ilişkilendirmiştir.⁴³

Ebū Yezīd en-Nukkārī İsyanı'na yön verdiği ifade edilen diğer önemli bir unsur bölgedeki kabilecilik anlayışıdır. Şiî-İsmailî yönetime karşı İbadîlerin başlattığı isyan, aynı zamanda Hevvāre ve Zenāte gibi Berberi kabilelerin,

³⁷ el-Ḳureşī, *Uyūnu'l-Aḥbār*, 272; Halm, "Der Mann auf dem Esel," 144; Farhad Daftary, onun eşeğe binmesini, isyan sırasında mütevazı yaşamından vazgeçerek rahata düşkünlük göstermesinin halkın tepkisini çekmesi üzerine, yeniden eski hayatına dönme çabası olarak açıklamaktadır. Bkz. *İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri*, 234.

³⁸ Kādī Nu'mān, *Kitābu'l-Mecālis ve'l-Müsāyerāt*, 114; Halm, "Der Mann auf dem Esel," 144; Uşşī, "Sevretu Ebū Yezīd," 74.

³⁹ el-Vercelānī, *Kitābu Siyer*, 176.

⁴⁰ Soyları Kutām b. Berans'a dayanan Kutāme, Berberilerin güçlü ve büyük kabilelerindendir. Kabilenin Yemen'den Mağrib'e geldiği rivayet edilir. Bkz. İbn Ḥaldūn, *Tārīḥ*, 6: 195.

⁴¹ el-Anṭākī, *Tārīḥu'l-Anṭākī*, 60; İbn Ebī Dīnār, *Mūnis fī Aḥbārī İfrīkīye ve Tūnis*, 1: 51; G. Ḥasan, "Bünyetü'l-Mücteme'i'l-Mağribi'l-İslāmī Esnāi'l-'Aşri'l-Fātımī," 300.

⁴² Daftary, *İsmaililer*, 233; Eymen Fuād Seyyid, "Fâtımiler," *DİA*, 12: 229;

⁴³ Kādī Nu'mān bu açıklamayı yaparken, Mehdi'den, zamanının âlim ve fitne perdesini kaldıran kişi olarak söz eder. Ayrıca, Fatımi Halifesi 'Ubeydullāh el-Mehdî'nin, ortaya çıkacak bir fitnenin ümmetin çoğuna yayılacağı gün için Mehdiye'yi hazırladığını ifade ettiğini aktarır. Kādī Nu'mān, *el-Mecālis ve'l-Müsāyerāt*, 542; Heinz Halm, *The Fatimids Traditions of Learning*, 11-12; Kavas, "Mehdiye," 386.

Fatimileri destekleyen Kutāme kabilesine karşı aldıkları tutumun güçlü bir yansımasıdır. Fatimilere verdiği destek sayesinde bölgede üstünlük kazanan ve ileri gelenlerinin İfrîkiye'deki birçok şehirde vali olduğu Kutāme kabilesi⁴⁴, İsmailî mezhebinin savaşçıları sıfatıyla (evliyāullāh) Fatımi ordusunun ana unsuru hâline gelmiş,⁴⁵ Fatımi halifesinden iltifat görmüştür.⁴⁶ Diğer yandan Berberilerin büyük kabilelerinden Şanhâceliler⁴⁷ de Fatimileri desteklemiştir.⁴⁸

Mağrib'de yürütülen İsmailî davet ve yargı faaliyetleri, bölge halkının Fatımi yönetimine tepki göstermesinin önemli sebeplerinden biri olmuştur.⁴⁹ İmam Ebū Ammār el-A'ma'nın ve müridi Ebū Yezîd en-Nukkārî'nin Şîfî Fatimilere karşı topladığı isyan birlikleri, bölgedeki Müslümanlarla birlikte hareket etmeye yönelmiştir.⁵⁰ Kādî Nu'mân bu duruma ilişkin Mu'izz'in, isyanın ortaya çıkmasında kendilerinin herhangi bir günahının bulunmadığını, halkın Fatımi yönetimine yönelik muhalefeti ile onlar aleyhine yemin etmelerinin, yaşananların en önemli nedeni olduğunu ifade ettiğini kaydetmiştir.⁵¹

Büyük çoğunluğunu çiftçi ve toprak sahiplerinin oluşturduğu Mağriblilerin ödedikleri vergilerden duydukları memnuniyetsizlik⁵² ve ortaya çıkan pahalılık nedeniyle isyana destek verdikleri kaydedilmiştir. Bu doğrultuda Ebū Yezîd, Müslümanlara kötü muamele eden ve ağır vergi yükleyen, bozguncu Fatımi yönetimini sonlandırmayı, destekçileri Kutāme

⁴⁴ İsyân sürecindeki mücadelelerinden dolayı Kutāmeliler Fatımi halifelerinden taltif görmüşlerdir. Kādî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, 277-78.

⁴⁵ Halm, "Der Mann auf dem Esel," 144.

⁴⁶ Kādî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, 278.

⁴⁷ Berberilerin ana kolu Berans'tan Şanhâce Kabilesi'nin bazı kolları Şahrâ'ya doğru ilerleyerek İslâm'ı Afrika'nın içlerine taşımıştır. Fas'ın ova ve kıyı bölgeleri, Orta Mağrib'in yüksek kesimlerine ve Sicilmâse'ye göçen Şanhâce toplulukları ise buralarda yarı yerleşik hayata geçmiştir. Orta Mağrib ve İfrîkiye'yi Şanhâce memleketi olarak niteleyen İbn Haldûn, kabilenin başlıca kollarını Belkâne (Tilkâse), Enfâce Şertâ, Lemtûne, Mesuga, Kedale, Mendelûse, Benû Vâris ve Benû Yetîn (Yetîsen) olarak sıralamıştır. İbn Haldûn, *Târîh*, 6: 182- 185, 200-202; H.V. Sâlim, *Târîhu'l-Emâzîg ve'-Hicratü'l-Hilâliyye: Mukteṭaf min Kitâbi'l-'İber li İbn-i Haldûn*, 2: 109.

⁴⁸ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 7: 199-200; İbn Haldûn, *Târîh*, 6: 203.

⁴⁹ el-Himyerî, *er-Ravḍu'l-Mi'târ*, 65; Paul E. Walker, *Exploring an Islamic Empire*, 27; Halm, *The Fatimids*, 13.

⁵⁰ Ebū Yezîd'in Fatimilere karşı taraftar toplamak amacıyla etki alanını Nukkārîler dışındaki İbadîlere ve diğer topluluklara ulaştırma çabası, isyân sürecinde onu söylemlerinde seçici olmaya yöneltmiştir. Örneğin, Hz. Ebū Bekir'e ve Hz. Ömer'e övgüde bulunması, buna karşılık Hz. 'Alî'yi kötülemesi, Şîfî ilerleyişi karşısında Müslüman topluluklarla ortak bir bakış yakalamasında etkili söylemlerinden biri olmuştur. Bkz. el-Kureşî, *'Uyûnu'l-Aḥbâr*, 264.

⁵¹ Kādî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, 429.

⁵² Kādî Nu'mân, halkın toplanan vergilerden memnuniyetsiz oluşunu, halkın kendilerine sunulan nimetlerin göz ardı etmesi ve vergi olarak toplanan küçük miktarları abartılı biçimde büyük görmesi şeklinde ifade ederek, bunu Fatımi halifelerine atfen aktarır. Devamında ise, halkın isyân sürecindeki mağduriyetinin nedenlerinden birini bu memnuniyetsizliğe bağlar. Kādî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, 336-37.

kabilesinin topladığı haraca son vermeyi vadetmiştir.⁵³ İbadî kaynaklarda ise, Ebū Yezîd'in toplanan vergilerden duyduğu memnuniyetsizliğinin, hacca gitmek üzere doğuya çıktığı yolculuk sırasında ödemekle yükümlü olduğu yüksek vergiden kaynaklandığı ifade edilmiştir. Buna göre o, Nefûse'ye döndüğünde halka "Haccı satın almamıza Allah'ın rızası olmaz!" şeklinde hitapta bulunarak kalplerde ayrılığa neden olmuştur. ⁵⁴

Sudan'dan Kuzey Afrika'ya uzanan altın ticaret güzergâhı başta olmak üzere ticaret yollarının Fatımilerin denetimine geçmesi isyanın nedenlerinden sebeplerinden biri olarak dikkate alınmalıdır. Nitekim, İfrîkiye-Sudan arasındaki ticaret faaliyetlerinde İbadîler etkindi. Kabile ve akrabalık ilişkileri münasebetiyle de Ebū Yezîd'in sözü geçen ticaret yollarını bildiği tahmin edilmektedir. Diğer yandan, ticaret yolları üzerindeki mücadelelerin, başlıca geçim kaynağı tarım olan Mağrib halkının yaşantısını dolaylı olarak olumsuz etkilediği ifade edilmektedir.⁵⁵ Ticaret yollarının denetimine yönelik çabaların, aynı zamanda Fatımilerin Emeviler (138-422/756-1031) ile bölgesel rekabete girmesinin önemli bir nedeni olması muhtemeldir.

Endülüs Emevilerinin Mağrib'deki siyasi ve askerî varlığı, Ebū Yezîd İsyanı'nın bölgede yayılmasında önemli bir etken olmuştur.⁵⁶ Mağrib'de Fatımilere karşı üstünlük mücadelesine giren Emeviler, Fatımi yönetimine başkaldıran Zenâtelî toplulukları desteklemişlerdir.⁵⁷ Bu doğrultuda Endülüs Emevi Halifesi 'Abdurrahmân en-Nâşır'ın (300-350/912-961) Ebū Yezîd'i ve oğullarını desteklediği, isyancılarla arasında elçiler gönderildiği ve mektuplaşmalar olduğu ifade edilmektedir.⁵⁸

⁵³ Daftary, *İsmaililer*, 234.

⁵⁴ Ebū Yezîd'in hac yolculuğu sırasında gittiği memleketlerde, toprak bastı parası olarak toplanan vergiden söz ettiği anlaşılmaktadır. el-Vercelânî, *Kitābu Siyer*, 176; ed-Dercîni, *Ṭabaḳātî'l-Meşāih*, 1: 97.

⁵⁵ Brett, "İfrîkiya as a Market for Saharan Trade," 357.

⁵⁶ Endülüs Emevîleri, Fatımi yönetimi ve Şii-İsmailî mezhebinin yayılması karşısında, Mağrib'deki etkisini sürdürmeyi amaçlayan birtakım önlemler almıştır. Siyasi, ticari ve kültürel faaliyetler ile Mağrib'de etkinliğini sürdürmüş, yayılmacı Şii inancına karşılık Berberi kabilelerle yakınlık kurmaya ve Sünni inancının bölgede yayılmasına çaba göstermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmud 'Alî el-Mekkî, *et-Teşeyyu' fi'l-Endelüs*, 35-37.

⁵⁷ Walker, *Exploring an Islamic Empire*, 31. İsyanı destek veren Zenâtelî Meğrâve kabilesi Fatımilerden önce bölgede söz sahibi iken, Fatımiler döneminde isyancılarla hareket etmiş, isyan sonrasında da Fatımilerin Mağrib'den çıkmaları için Endülüs Emevileri adına mücadele etmişlerdir. Fatımi döneminin ardından Endülüs Emevileri'nin hamiliğinde orta Sicilmâse ve Fas'ta hüküm sürmüşler, Sünni ve Hariciler arasında denge unsuru olmuşlardır. Bkz. Ilahiane, *Dictionary of the Berbers*, 86.

⁵⁸ el-Kureşî, *Uyûnu'l-Aḥbâr*, 385; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*, 138.

4. İsyanın Eylem Süreci

Ebû Yezîd en-Nukkârî, dinî, sosyoekonomik ve siyasî nedenlerle Fatîmî yönetimine karşıt bir tutum benimsemiştir. Fatîmî yönetiminin İsmailîliği resmi mezhep olarak benimsemesi bu nedenlerden biridir. Ayrıca Berberi kabileleri arasındaki rekabet, ağır vergi politikaları ve ticaret yolları üzerindeki denetim mücadelesi de bu karşıtlığı beslemiştir. Öte yandan Endülüs Emevîleri'nin Fatîmî karşıtı hareketi desteklemesi bölgedeki gerilimi daha da artırmıştır. Ebû Yezîd çıktığı hac yolculuğundan (310-316/923-928) Mağrib'e döndüğünde Trâblus'ta isyan hazırlıklarına başlamış,⁵⁹ Zenâte başta olmak üzere Berberi-Harici kabilelerin yerleşik olduğu Cerîd, Tâhert, Evrâs başta olmak üzere İfrîkiye'nin iç kesimlerinde taraftar toplama faaliyetlerine girişmiştir.⁶⁰

Askerî eylemlerine küçük çaplı saldırılarla başlayan Ebû Yezîd, Evrâs'ta bulunan Hevvâre ve Miknâse kabilelerinden destek almıştır. Fuleyh b. Muḥammed el-Hevvârî, İfrîkiye'de görevli Manşûr b. Manşûr el-Hevvârî; Sûse'de ⁶¹ görevli Aḥmed el-Hevvârî ve Şaḡr el-Miknâsî saldırılara yön veren isyan destekçileriydi.⁶² Fatîmî halifesi 'Ubeydullâh el-Mehdî'nin isyanı önlemek için askerî birlik görevlendirmesi üzerine Ebû Yezîd, yeniden hac yolculuğuna çıkmış ⁶³ ve Mehdî'nin ölümüne kadar Mağrib'e dönmemiştir (320-322/932-934).⁶⁴

Fatîmîlerin ikinci halifesi Kâ'im Biemrillâh döneminde (322-334/934-946) Ebû Yezîd, Taḳyûs'a dönerek Nefûse Dağı'nda bulunan İbadî Vehbîlere isyan çağrısında bulundu. Cerîd'de ve Tûzer'de Fatîmî birliklerine karşı askerî mücadeleye giriştiği sırada, Fatîmî Valisi İbn Furḳân tarafından Tûzer'de hapsedildi (325/937).⁶⁵ İbadî-Nukkârî İmam Ebû 'Ammâr'ın, beraberindeki Zenâteli 40 kişi ile kurtardığı Ebû Yezîd, Cerîd'in kuzeybatısındaki Sumâṭa'ya gitti ve bir yıla yakın süre Vercelân'da saklandı

⁵⁹ İbn Ḥaldûn, *Târîḥ*, 4 :52; el-Makrîzî, *İttî'âzu'l-Hunefâ bi-Aḥbâri'l-E'immeti'l-Fâtîmiyyine'l-Hulefâ*, 1: 75.

⁶⁰ el-Vercelânî, *Kitâbu Siyer*, 178; Paul E. Walker, *Exploring an Islamic Empire* (London: I.B. Tauris, 1992), 27; Ebû Yezîd'in, Evrâs bölgesinde İslam düşmanı olarak nitelendirdiği Fatîmilere karşı sürdürülecek mücadele sırasında elde edilecek malların şer'î ganimet sayılacağını ifade etmesinin, taraftar kitlesinin genişlemesinde etkili olduğu belirtilmektedir. Çelik, *Fâtîmîler Devleti*, 99.

⁶¹ 'Abdullâh b. Zübeyr tarafından fethedilen (27/647) Sûse, İfrîkiye'de Akdeniz'e kıyısı olan ve Mehdiye'ye üç günlük mesafede bulunan küçük bir şehirdir. Ayrıca şehrin kible tarafından Kayravân'a 36 mil mesafe bulunmaktadır. el-Ḥamevî, *Mu'cemû'l-Buldân*, 4:282.

⁶² 'Uşşî, "Sevretu Ebû Yezîd," 77.

⁶³ el-Vercelânî, Ebû Yezîd'in hacca gitmek üzere doğuya yolculuğa çıktığı sırada, Mısır'a ulaştığını ve burada isyan fikrini benimsediğini belirtir. Kendisine aktarıldığına göre, Ebû Yezîd saçını traş ettirdiği sırada Mısırlı bir adam kendisine bakarak, "ey isyancı başını ört!" demiş ve ona vurmuştur. Duydukları üzerine Ebû Yezîd, isyan fikrini benimsemiştir. *Kitâbu Siyer*, 176.

⁶⁴ 'Abdurrezzâk, *el-Ḥavâric*, 242.

⁶⁵ ed-Dercînî, *Ṭabaḳâti'l-Meşâih*, 1: 98; 'Abdurrezzâk, *el-Ḥavâric*, 242.

(330/941). Bu sırada destek vermeleri için Evrās ve Mesīle'de Birzāle, İfren ve Mağrāve (Zendāk kolu) kabilelerine çağrıda bulundu.⁶⁶

Berberi kabilelerin isyana verdiği desteğin artması üzerine Ebū Yezīd, faaliyetlerini Hevvāre ve Miknāse kabilelerinin yoğun olduğu Evrās'ta sürdürdü. Korunaklı kalesinin yanı sıra Şahrā ve İfrīkīye'ye yakın konumda bulunan Evrās Dağı isyanın merkezi hâline geldi.⁶⁷ Burada annesinin bağlı olduğu Hevvāre Berberileri ile yakınlık kuran Ebū Yezīd, İbadī Vehbilerin ve Nukkārîlerin ileri gelenlerinden biat aldı (331/942).⁶⁸ Biate göre "Şī'a ile savaşılmaması, Mehdiye alındığında şūrânın tesis edilmesi ve imamın seçilmesi" hususunda söz birliğine varılmıştır. Bu nedenle olacak ki Ebū Yezīd, *şeyhu'l-mü'minîn* veya *şeyhu'l-müslimîn* olarak anılmıştır.⁶⁹ Diğer yandan, biat sırasında Müslümanların malının ganimet sayılmasının, kadınların ve çocukların esir alınmasında serbestliğin kabulüne dair kaynaklarda ifadeler yer almaktadır.⁷⁰

Evrās'ta taraftarlarından biat alan Ebū Yezīd, Nevālāt denilen yerde Nukkārî imam Ebū 'Ammār 'Abdulhamīd el-A'mā ve 12 kişilik temsilci heyeti ('azzābe) birlikte hareket ederek, Fatimilere karşı taraftarlarını askerî mücadeleye hazırladı.⁷¹ Bu süreçte oğulları Yezīd, Yūnus, Eyyūb ve Faḍl da yanında yer almışlardır. Fatımi ordusu ise bu sırada dağlık ve yolları sarp olan Evrās'ta, kısıtlı askerî faaliyetlerde bulunabilmiştir.⁷²

İfrīkīye'nin güney bölgelerinden isyana destek verenlerin sayısının artması, Evrās'a etkin biçimde ulaşamayan Fatımi birliklerinin ise karşı hamlede bulunmak üzere hazırlıklara başlaması, iki taraf arasında askerî mücadelelerin başlamasına neden olmuştur (332/942).⁷³ Evras'a 24 mil uzaklıktaki Beğāye'de üstünlük sağlayan isyan taraftarları ile, bölgedeki Kutāmelilerin desteğini alan Fatımi komutanı Kebūn'un birlikleri arasındaki mücadeleler aylarca sürmüştür. Tebisse, Mermācenne, Sebībe, Erbus'ta üstünlük sağlayan Ebū Yezīd (Zilhicce 332/944),⁷⁴ Tunus ve Bācce'de sahil bölgelerini ve Haricilerin yoğun olduğu Bilādū'z-Zāb'ı ele geçirdi. Ebū Yezīd'in üstünlük sağladığı bölgelerde tahribata sebep olduğu ve zulüm

⁶⁶ İbn Haldūn, *Tārīh*, 7: 50.

⁶⁷ el-Bekrī, *el-Mesālik ve'l-Memālik*, 1: 831.

⁶⁸ Abdurrezzāk, *el-Havāric*, 243.

⁶⁹ İbn Haldūn, *Tārīh*, 7: 19; Halm, "Der Mann auf dem Esel," 150.

⁷⁰ el-Kureşī, *Uyūnu'l-Aḥbār*, 265.

⁷¹ İbn Haldūn, *Tārīh*, 7: 19.

⁷² el-İzkevī, *Keşfü'l-Gumme*, 3: 77.

⁷³ ed-Dercinī, *Ṭabakāti'l-Meşāih*, 1: 99.

⁷⁴ İbnu'l-Esīr, *el-Kāmil fi't-Tārīh*, 7: 188; el-Makrīzī, *Mukaffa'l-Kebīr*, 2: 177.

yaptığı, özellikle Erbus'ta halkı camide toplayarak kıyım yaptığı kaydedilmiştir.⁷⁵

Ebū Yezīd dağlık bölgelerde yürüttüğü askerî hazırlıkların ardından isyan hareketi daha planlı bir şekilde şehir merkezlerine yönelmiştir. Bu süreçte Berberi kabilelerden sağladığı desteği giderek artıran Ebū Yezīd'in özellikle İfrīkīye'nin idari, ticari ve kültürel merkezlerinden biri olan Kayravān'a yönelmesi, isyanın sürecinin dönüm noktalarından biri olmuştur. Öte yandan Kayravān, Ebū Yezīd hareketinin büyük şehir merkezlerine yöneldiği ilk örnek olması bakımından da dikkat çekicidir. Bu nedenle isyan sürecinde Kayravān, stratejik önemi açısından ayrıntılı ele alınmıştır.

4.1. Kayravān'da Ebū Yezīd'in Üstünlüğü ve Fatımilerin Karşı Hamleleri

Malikilerin yoğun olarak yaşadığı Kayravān'da, ulemanın ve ileri gelenlerin, dini değiştiren zındıklar olarak gördükleri İsmailî Fatımilere karşı Ebū Yezīd'e destek verdikleri ifade edilmektedir. Bir başka rivayete göre ise, Ebū Yezīd'in karşı koyamayacağı bir ordu ile geldiğini haber alan Kā'im Biemrillāh, Kayravān'da bir yönetici bırakarak Mehdiye'ye gitmiş, Kayravān halkı ise can güvenliği endişesi ile isyancılara teslim olmuştur.⁷⁶ Ebū Yezīd ve taraftarlarının şehirde üstünlük kurmaları isyanın önemli aşamalarından biri olmuştur. Nukkārilerin bu başarıyı, Rüstemiler döneminden beri idealize ettikleri şūrāya dayalı devletin kuruluşu olarak yorumladıkları belirtilmektedir.⁷⁷ Bu sırada Fatımi Halifesi Kā'im'in, Busrī komutasında Raqqāde ve Kayravān'a gönderdiği ordu, Bācce'de Ebū Yezīd taraftarları karşısında yenilgiye uğramıştır. İsyancıların çevrede gerçekleştirdikleri yıkımdan endişelenen halk ise Ebū Yezīd'le anlaşmak ya da Kayravān'a göçmek zorunda kalmıştır. Busrī komutasında Tunus'a çekilen Fatımi ordusu isyancılar üzerine yeniden yürüdüğünde⁷⁸ Ebū Yezīd taraftarlarından 4.000 kişinin öldürüldüğü, 500 kişinin ise Mehdiye'ye esir gönderilerek burada öldürüldüğü kaydedilmiştir. Bu olayın ardından Ebū Yezīd, Kutāmeliler üzerine yürüyerek Raqqāde ve Kayravān'da tahribat gerçekleştirmiştir. (Safer 333/Eylül-Ekim 944).⁷⁹ el-Maqrizî (ö. 845/1142), isyancıların neden

⁷⁵ el-Kureşî, *Uyūnu'l-Ahbār*, 274; ed-Dercinî, *Ṭabaḳātī'l-Meşāih*, 1: 100; el-Maqrizî, *İtti'āzu'l-Ḥunefā*, 1: 76.

⁷⁶ el-Vercelānî, *Kitābu Siyer*, 180; ed-Dercinî, *Ṭabaḳātī'l-Meşāih*, 1: 100.

⁷⁷ Daftary, *İsmaililer*, 234.

⁷⁸ İbnu'l-Esir, *el-Kāmil fi't-Tārīh*, 7: 188; el-Maqrizî, *İtti'āzu'l-Ḥunefā*, 1: 76.

⁷⁹ Ebū Yezīd'in, başlattığı isyan hareketini dinî bir mücadele olarak nitelemekle birlikte, yaptığı yıkımları sorgulayanlara karşılık sıkı önlem aldığı, bu doğrultuda onun, yanında bulunan âlimlerden Zekeriyā adındaki kişiyi, yapılan bozguncuğa itirazından dolayı öldürttüğü nakledilir. bkz. el-İzkevi, *Keşfü'l-Ğumme* 3: 77.

olduğu yıkım karşısında şehir halkının uzlaşma çabalarına rağmen, Ebü Yezîd’in kayıtsız kaldığını belirtmektedir.⁸⁰

Kayravân’ın güneyindeki Raqqâde’nin isyancıların eline geçmesinin ardından, Fatımi ordusunun ikinci komutanı Meysûr, Kayravân yakınlarında isyancılarla girilen mücadele sırasında öldürülmüştür. Bu olay Mehdiye’de büyük yankı bulmuş, halkın sınır mahallelerde bulunmasına özen gösterilmiştir. Surların güçlendirilmesi, hendeklerin kazılması gibi savunma önlemleri alınmıştır (333 Rebiülahir/ Kasım-Aralık 944).⁸¹ Şanhâce ve Kutâme kabileleri, Fatımi Halifesi Kâ’im Biemrillâh’ın yazışmalarla yaptığı destek çağrısına olumlu karşılık vermişlerdir.⁸² Ebü Yezîd ise bu sırada Meysûr’un karargâhında iki aydan fazla süre kalarak ganimet toplamış, bölgede tahribat yapmıştır.⁸³

4.2. Ebü Yezîd’in Mehdiye Kuşatmaları ve Fatımilerin Direnişi

Tunus’un doğusunda, Akdeniz’e doğru küçük bir çıkıntı şeklinde uzanan yarımada inşa edilen Fatımi hilâfet merkezi Mehdiye, isyan sürecinin yön değiştirdiği önemli bir nokta olmuştur. Ebü Yezîd ve taraftarlarının İfrîkiye’de sağladığı üstünlüğün ardından Mehdiye ve çevresinde yoğun mücadeleler yaşanmıştır.⁸⁴ Şehir, isyancılar tarafından ardı ardına kuşatılırken, Fatımiler askerî, siyasi ve toplumsal bir mücadeleye girerek bölge halkının desteğini kazanmayı başarmışlardır. İlk kuşatma sırasında şehrin çevresinde kazılan hendekleri aşamayan Ebü Yezîd, deniz yolu ile Mehdiye’ye ulaşmayı başarmıştır. Saltanat mescidine kadar ilerleyen isyancılar, Fatımi birliklerinin Kutâme ve Şanhâce kabilelerinden aldıkları destek sayesinde şehirden uzaklaştırılabilmektedir (Cemaziyelahir 333/Ocak-Şubat 945).⁸⁵

Ebü Yezîd Kayravân’dan gelen destek ile Mehdiye’yi yeniden kuşattığında (Cemaziyelahir 333/Şubat 945) çok sayıda taraftarını kaybetmiştir. Buna rağmen Mehdiye’yi iki kez daha muhasara etmiştir (Şevval 333/Haziran-Temmuz 945). Üst üste gelen başarısızlıklardan sonra Ebü Yezîd, taraftarlarının dağılmasını ancak Evrâs’tan gelen destek sayesinde önleyebilmiştir. (Şevval 333/Haziran 945) Mehdiye’de ise halk, kuşatmalar sırasında açlıktan ve kıtlıktan muzdaripti. Kâ’im Biemrillâh’ın, babası döneminde depo edilen erzakı halk arasında dağıtmasına rağmen, şehirde asker dışında neredeyse kimse kalmamıştı. Sicilya Adası’na,

⁸⁰ el-Maqrîzî, *İttî‘āzu’l-Hunefā*, 1: 77.

⁸¹ el-Maqrîzî, *Muḳaffa’l-Kebîr*, 2: 158; Çelik, *Fâtımiler Devleti*, 107.

⁸² İbnu’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-Târîḫ*, 7:196; Cumhuriyetin Adıgüzel, “Zirîler,” *DİA*, 44:460.

⁸³ el-Maqrîzî, *İttî‘āzu’l-Hunefā*, 1: 78.

⁸⁴ Halm, “Der Mann auf dem Esel,” 145.

⁸⁵ İbnu’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-Târîḫ*, 7: 191-194; el-Vercelânî, *Kitābu Siyer*, 183.

Trâblus'a, Mısır'a giden Mehdiye halkının, göç sırasında Ebû Yezîd taraftarlarının saldırılarına uğradığı,⁸⁶ altın bulma ümidi ile karınlarının yarılarak öldürüldükleri rivayet edilmektedir.⁸⁷

Ebû Yezîd, Mehdiye kuşatmalarında art arda başarısız olmasına rağmen (Muharrem 334/Ağustos-Eylül 945) hâlen şehrin önlerinde bulunuyordu. Bu sırada Evrâslılar ve Hevvâreli Benû Kemlân dışındaki taraftarları arasında çözümlerin başladığı anlaşılmaktadır. Mehdiye'yi uzun süre savunan Fatîmî birlikleri ise, daha önce Zenâteliler ile mücadele eden Şanhâce kabilesinin emiri Zîrî b. Menâd'ın desteği ile isyancıları dağıtmak üzere askerî faaliyetlerini hızlandırmıştır.⁸⁸ Yarımada şeklindeki Mehdiye'ye, Sicilya ve Trâblus yönünden deniz yoluyla gelen destek sayesinde isyancıların karargâhı dağıtılmıştır. Bu durum Mehdiye'de kıtlık ve pahalılığın azalmasını sağlamıştır. Mehdiye kuşatmalarında başarısızlığa uğrayan ve önemli merkezlerde halk desteğini kaybetmeye başlayan Ebû Yezîd, bu gelişmelerin ardından Tunus'a yönelmiştir (Safer 334/Ekim 945). Öte yandan, isyancıların girdikleri bölgelerde sergiledikleri bozguncu ve yıkıcı tutum, halkı Fatîmîler lehine yana tavır almaya yöneltmiştir. Kâdî Nu'mân bölge halkının tutumundaki bu değişimle ilgili olarak, başlangıçta kin ve düşmanlıkla hareket edenlerin Kâ'im Biemrillâh'tan yardım dilemelerine kadar, isyancıların neden olduğu kargaşa ve tahribat nedeniyle ilâhî bir imtihan sürecinden geçtiklerini ifade etmektedir.⁸⁹ Bu doğrultuda, Tunus'un doğusunda, Akdeniz sahilinde yer alan Sûse kentinin halkı, isyancıları tutuklayarak halife el-Kâ'im'e teslim etmiş ve onun takdirini kazanmıştır. Buna karşılık, Kayravân, halkın duyduğu yoğun korku sebebiyle hâlen isyancıların denetiminde bulunmaktaydı.⁹⁰

Üstünlüğün zaman zaman el değiştirdiği İfrîkîye'de, isyancılardan bir topluluk taraf değiştirerek el-Kâ'im'e destek vermiştir. Bu durum Ebû Yezîd'in yenilgiye uğramasına ve oğlu Eyyûb'la birlikte Kayravân'a çekilmesine neden olmuştur (Rebiülevvel 334/ Ekim-Kasım 945). Yenilginin ardından Eyyûb, Hevvâre ve Nefzâve Berberilerinin desteğiyle saldırılarını

⁸⁶ Murat Öztürk, "Fâtîmîler'in Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti," (doktora tezi), 78.

⁸⁷ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7: 191-192; el-Mağrîzî, *İtti'âzu'l-Hünefâ*, 1: 79; İbn Ebî Dînâr, *Münis*, 1: 57.

⁸⁸ Şanhâce kabilesi ileri geleni Zîrî b. Menâd, uzun süredir savaş ve bölgesel rekabet hâlinde olduğu Zenâte'nin Meğrâve koluna karşı Fatîmilere yakınlaşarak elini güçlendirmeyi amaçlamıştır. Buna karşılık Meğrâve ve diğer Zenâteliler, Endülüs'teki Mervânî (254-318/868-930) yönetimine yaklaşıp Orta Magrib ve Fas'ta yayılmaya başlamışlardır. bkz. İbn Haldûn, *Târih*, 6: 203; Sâlim, *Târihu'l- Emâzîg*, 2: 110.

⁸⁹ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, 214.

⁹⁰ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7: 196; el-Mağrîzî, *İtti'âzu'l-Hünefâ*, 1: 82.

sürdürmeye çalışsa da Kutâme ve Mezâte kabilelerinin desteğini kazanan Fatımiler; Tunus, Kutâme, Ticis ve Bâcce'yi ele geçirmeyi başarmıştır.⁹¹

4.2. İsyanın Gerileyişi: Ebû Yezîd'in Süse Kuşatması

İfrikiye'deki askerî dengelerin Fatımiler lehine değişmeye başlamasıyla birlikte, Ebû Yezîd'in isyan hareketi zayıflamaya yüz tutmuştur. Bu süreçte Ebû Yezîd'in Fatımi yönetimi üzerindeki baskısını yeniden artırmak amacıyla hedef aldığı en önemli merkezlerden biri, Tunus'un doğu sahilinde yer alan Süse olmuştur. İsyan sürecinde Ebû Yezîd taraftarlarının Süse'de yaptığı tahribat ve kıyım nedeniyle halkının Fatımi halifesine biat ettiği ifade edilmektedir (332/944).⁹² Bunun üzerine Ebû Yezîd, İfrikiye'deki yenilgisinin ardından, seksen bin kişilik bir toplulukla Fatımi hâkimiyetindeki Süse'yi aylarca kuşatmıştır (333/945).⁹³ Zor kullanarak girdiği Süse'de, evleri yaktığı, halkı alıkoyduğu, işkence yaptığı ifade edilmektedir. Bu sırada kullandığı mancınık çok sayıda ölüme sebebiyet vermiştir (Cemaziyelahir 334/Ocak 946). Süse halkının beklediği yardım üzerine Fatımilerin şehre ulaştırdığı yedi gemi den oluşan donanma isyancılar karşısında başarısız olmuştur.⁹⁴ Kuşatmalar sırasında Fatımi Halifesi Kâ'im Biemrillâh'ın ölümü⁹⁵ üzerine yerine oğlu Manşûr Billâh geçmiştir (334-341/946-953).

Babasının ölümünü gizleyen⁹⁶ Manşûr isyanı bastırmak üzere askerî faaliyetleri sürdürmüştür.⁹⁷ Süse'deki kuşatma sırasında, orduya ek olarak Ya'kûb b. İshâk et-Temîmî ve Reşîk'in komutasındaki altı gemiden oluşan bir donanma da Fatımi halifesi tarafından devreye sokulmuş; halkın desteğinin sağlanmasıyla birlikte isyancılara karşı üstünlük sağlanmıştır.⁹⁸ Ebû Yezîd ise ailesinin bir bölümü ve yandaşları ile birlikte önce Kayravân'a, ardından iki günlük mesafedeki Sebîbe'ye ulaşmıştır.⁹⁹

⁹¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 7: 197; el-Maqrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1: 81.

⁹² 'Abdullah b. Muhammed et-Ticânî, *Rihletü't-Ticânî* (Libyâ-Tûnus: Dâru'l-'Arabîyyeti'l-Kitâb, 1981), 27.

⁹³ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, 4:282.

⁹⁴ Öztürk, "Fatımiler'in Deniz Gücü," 78.

⁹⁵ Kâdî Nu'mân, Mu'izz'den aktardığına göre, onun babası Manşûr'a, Kâ'im Biemrillâh'ın kuvvet ve sayı üstünlüğüne rağmen ölümünden önce isyanı neden bastıramadığını sorduğunu; Manşûr'un ise, Kâ'im'in elinden geleni yaptığını, ancak ecelinin yaklaşmış olduğunu ve isyanın sona ereceği vaktin Allah tarafından belirlendiğini ifade ettiğini kaydeder. Ayrı olarak Kâ'im'in isyan sürecinde kendi servetin 100.000 dinar ve 12.000.000 dirhem harcamasına rağmen, isyanı kendisinin bitiremeyeceğini bildiğini aktarır. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, 248-49.

⁹⁶ el-Vercelânî, *Kitâbu Siyer*, 182; Babası adına para bastırmayı ve onun adına yazışmalarını sürdürmüştür. bkz. el-Maqrîzî, *Muḳaffa'l-Kebîr*, 2: 130; Walker, *Exploring an Islamic Empire*, 95.

⁹⁷ İbn Hammâd, *Aḥbâr*, 77; Walker, *Exploring an Islamic Empire*, 28; Daftary, *İsmâililer*, 235.

⁹⁸ Öztürk, "Fâtımiler'in Deniz Gücü," 78.

⁹⁹ el-Kureşî, *Uyûnu'l-Aḥbâr*, 354; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 7: 198; el-Maqrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1: 82.

5. İsyanın Dağılış Süreci

Kayravân, Mehdiye ve Sûse'de yol açtığı yıkımın ve kuşatmalardaki başarısızlıklarının ardından Ebû Yezîd, bölgedeki desteğini yitirmeye başlamıştır. Ebû Yezîd'in Kayravân'a yeniden saldırması üzerine (Zilkade 334/Haziran 946) Fatımi halifesi, Mağrib'in batısında isyancıların izini sürmüştür.¹⁰⁰ Bu sırada asilerin tahribatına ve yağmasına maruz kalarak Fatımi birliklerine teslim olan Kayravân halkına eman verilmiş, bölgede Fatımi hilâfedinin saygınlığı artmıştır.¹⁰¹ Ayrıca şehirde Ebû Yezîd'in ailesinden bir topluluğun önce Mehdiye'ye nakledilip; daha sonra Ebû Yezîd'e gönderildiği ifade edilmektedir.¹⁰² Kayravân'daki mücadeleler sırasında Fatımi halifesi Manşûr Billâh'ın Ebû Yezîd'i neredeyse öldüreceğinden söz edilmektedir (Zilkade 334/Temmuz 946). İsyancılar şehirden çekilirken bir kısmı kendi karargâhını yağmalamış, Manşûr Billâh ise bölge halkının desteğini alarak itibarını artırmıştır.¹⁰³

Kayravân halkının tutumu isyan sürecinin seyrinde belirleyici olmuştur. Askerî mücadelelerin başladığı dönemde Ebû Yezîd taraftarlarına destek veren bölge halkının, zamanla desteğini azaltması, isyanın güç kaybetmesinde etkili olmuştur. İsyancılar çekildiği sırada bölge halkına eman verilmiş, Ebû Yezîd'in yakalanması için 10.000 dinar ödül vadedilmiştir. Kayravân'da hâkimiyetini yeniden tesis eden Fatımiler bölgede kalıcı olmak adına vakit kaybetmeden imar faaliyetlerine yönelmişlerdir.¹⁰⁴ Bu doğrultuda Manşûr Billâh, daha önce Kâ'im Biemrillâh'ın planladığı fakat isyan nedeniyle gerçekleştiremediği yeni başkentin inşası için emir vermiştir. Bağdat örnek alınarak planlanan ve Manşûriyye olarak anılan bu şehir Mısır'ın ele geçirilmesinden sonra kurulacak Kahire'ye emsal olmuştur (337/949).¹⁰⁵

Kayravân'da yaşanan son mücadelelerin ardından, yanında kalan taraftarlarıyla Mehdiye, Kayravân ve Sûse'yi birbirine bağlayan yolları tutan Ebû Yezîd, Fatımi halifesi Manşûr Billâh ve askerî birliği karşısında büyük kayıplar vermiştir. Bu süreçte, İbadî Berberilerin yaşadığı dağlık bölgelere kaçmış (Muharrem 335/Ağustos 946),¹⁰⁶ çöl halkından taraftar buldukça

¹⁰⁰ el-Makrîzî, *Muḳaffa'l-Kebîr*, 2: 132.

¹⁰¹ el-Kureşî, *Uyûnu'l-Aḥbâr*, 363.

¹⁰² el-Kureşî, *Uyûnu'l-Aḥbâr*, 358, 372; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târiḫ*, 7: 198; el-Makrîzî, *Muḳaffa'l-Kebîr*, 2: 138; el-Makrîzî, *İtti'âzu'l-Ḥunefâ*, 1: 82.

¹⁰³ el-Kureşî, *Uyûnu'l-Aḥbâr*, 363.

¹⁰⁴ el-Makrîzî, *Muḳaffa'l-Kebîr*, 2: 134; el-Makrîzî, *İtti'âzu'l-Ḥunefâ*, 1: 83.

¹⁰⁵ Esasen Kâ'im Biemrillâh, Mehdî'nin ölümünden sonra yeni bir şehir inşa edilmesi için yer arayışında idi. Kâdî Nu'mân, bu sırada henüz genç yaşta ki Mu'izz'in, yeni başkent için İfrîkiye'de bakılan yerlerde lanetli Maḥled'in askerleriyle karargâh kurmuş olduğunu gördüklerini ifade ettiği aktarılmıştır. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, 323; Halm, *The Fatimids*, 14.

¹⁰⁶ el-Kureşî, *Uyûnu'l-Aḥbâr*, 376-377; el-Makrîzî, *İtti'âzu'l-Ḥunefâ*, 1: 84.

saldırılarını sürdürmüştür. Önce Taḥmedit'e kaçarak taraftar toplamış (Rebiülahir 335/ Ekim 946), desteğe ihtiyacı olduğunda bu kez Birzâl Dağı'nda taraftar toplayarak Maḳbara'da Maṣṣūr Billāh'ın birlikleri ile mücadele etmiştir. Tekrar yenilgiye uğradığında ise Şalāt Dağı'na kaçmıştır. Ordusu ile Mesīle'ye kadar ilerleyen Maṣṣūr Billāh, sarp arazide saklanan Ebū Yezīd'i bulamayarak geri dönmüş ve Şanhāce ileri gelenlerinden Zīrī b. Menād es-Şanhācī ile görüşmüştür (Aralık 946/ Cemaziyelevvel 335).¹⁰⁷

Ebū Yezīd'in Mesīle'yi kuşatması üzerine mücadeleler yeniden başlamıştır. Yenilgiye uğrayan Ebū Yezīd ve taraftarları (Receb 335/Ocak 947) önce Sudan'a, daha sonra Benū Kemlān'ın yönlendirmesi ile Kutāme'ye, 'Uceyse'ye ve dağlık bölgelere kaçmışlar; ¹⁰⁸ çok sayıda kayıp vermişlerdir. Fatımi halifesi Maṣṣūr Billāh ile hareket eden Şanhāceli kumandan Zīrī b. Menād, dağdan inerek halka saldıran Ebū Yezīd'i ağır yaralamıştır (Şaban 335/Mart 947). Bundan sonra çatışmalar sürse de arazinin zorluğu nedeniyle üstünlük sağlanamamış, Fatımi birlikleri ve Ebū Yezīd taraftarları büyük kayıplar vermiştir.¹⁰⁹

Ebū Yezīd'in çocukları ve taraftarları Fatımilere teslim olurlarken, kendisi sarp bölgede bulunan Kiyāne Kalesi'ne sığınmıştır. Kaleyi kuşatan Maṣṣūr Billāh,¹¹⁰ isyancılar üzerine yürümüş, Ebū Yezīd'in kaçmasını önlemek için şehir ve etrafındaki dağları ateşe vermiştir. Başta Ebū 'Ammār el-A'mā olmak üzere isyancıların ileri gelenleri öldürülmüş, bir bölümü de esir alınmıştır.¹¹¹ Ebū Yezīd kaçmayı başardıysa da yaralarından dolayı yürüyemez durumda iken yakalanarak Fatımi halifesine getirilmiş ve bir süre sonra ölmüştür (27 Muharrem 336/19 Ağustos 947). Maṣṣūr Billāh onun, derisinin yüzülerek ¹¹² içinin samanla doldurulmasını ve beraberinde iki maymun ile kafese konulmasını emretmiştir. Tüm memleketlere fitnenin sona erdiğini müjdeleyen mektuplar göndermiştir.¹¹³ Qādī Nu'mān, Maṣṣūr Billāh'ın başarısını, İsmailî inanç çerçevesinde yorumlayan bir rivayete yer vermektedir. Buna göre, 'Ubeydullāh Mehdi'den nakledilen bir haberde, isyanın sona ereceği vaktin Allah tarafından takdir edildiği ve bu süreci nihayete erdirecek kişinin yakında dünyaya geleceği bildirilmiştir. O sırada annesi Maṣṣūr'a hamile idi.¹¹⁴

¹⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kāmil fi't-Tārīḥ*, 7: 198; el-Maḳrîzî, *Muḳaffa'l-Kebîr*, 2: 140.

¹⁰⁸ el-Ḳureşî, *'Uyūnu'l-Aḥbār*, 407.

¹⁰⁹ el-Maḳrîzî, *İttî'āzu'l-Ḥunefā*, 1: 84.

¹¹⁰ el-Ḳureşî, *'Uyūnu'l-Aḥbār*, 423.

¹¹¹ el-Ḳureşî, *'Uyūnu'l-Aḥbār*, 436-437; Anṭākî, *Tārīḥ*, 57; İbnü'l-Esîr, *el-Kāmil fi't-Tārīḥ*, 7: 199-200.

¹¹² el-Vercelānî, *Kitābu Siyer*, 185;

¹¹³ el-Ḳureşî, *'Uyūnu'l-Aḥbār*, 469; el-Maḳrîzî, *İttî'āzu'l-Ḥunefā*, 1: 85.

¹¹⁴ Qādī Nu'mān, *el-Mecālîs ve'l-Müsāyerāt*, 542.

Ebū Yezīd'in ölümünden sonra Haricilerin bir bölümü Fatımi hilâfetine karşı isyan etmişlerdir. Muḥammed b. Haḍar İsyanı, Ebū Yezīd'in oğulları Faḍl ve Eyyūb isyanları bastırılmış ve elebaşları öldürülmüştür.¹¹⁵ Ebū Yezīd'in diğer iki oğlu ise Endülüs'e kaçmışlardır.¹¹⁶ İsyân sürecinde iki taraftan toplamda 400.000 kişinin öldüğü rivayet edilmektedir.¹¹⁷ İsyânın sona ermesi üzerine Manşūr Billāh babasının vefatını duyurarak, hilafetini ilan etmiştir. Yeni halife adına bastırılan ilk para, Ebū Yezīd İsyanı'na karşı kazanılan zafere atfedilmiştir.¹¹⁸ Bu süreçte, Ebū Yezīd'e destek veren Benū Kemlān'ın affedilmesi, Fatımi yönetiminin bölgede istikrarı sağlama yönündeki siyasetinin temsili bir örneği olarak değerlendirilebilir.¹¹⁹

Sonuç

Ebū Yezīd en-Nukkārī'nin başlattığı hareket, Fatımi Devleti'ne karşı başlatılan en güçlü başkaldırlardan biridir. Fatımilere son vererek Berberi birliğini kurmayı vaadeden Ebū Yezīd, İbadîlerin yanı sıra başta Malikiler olmak üzere farklı mezhep mensuplarının da desteğini bir süreliğine kazanmış, zamanla Berberi kabileler arasındaki mücadelelerden beslenerek ilerlemiştir. Nitekim Nukkārîliği benimseyen Ebū Yezīd'in isyan faaliyetleri, bölgedeki tüm İbadîlerin temsili değildi.

Mağrib'de dinî-toplumsal yaşantının Şiî-İsmailî inancına göre düzenlenmesinden ve vergi uygulamalarından duyulan hoşnutsuzluğa bağlı olarak, Sünni halk Ebū Yezīd İsyanı'nı bir süre desteklemiştir. Bununla birlikte, İbadîlerin Sudan ve Batı Şahrā'dan İfrîkiye'ye uzanan altın ve emtia ticaret yolları üzerindeki üstünlüğünü koruma isteği, Ebū Yezīd'in Fatımilere karşı desteğini artırmasında önemli bir nedendir. Bölgenin dinî ve etnik durumunu henüz tanıyan Fatımilere karşı, çok sayıda kabilenin muhalif tutumu, isyanın etki alanının genişlemesinde etkili olmuştur. Dağlık ve sarp bölgede yaşayan Berberi kabilelerden taraftar toplayan Ebū Yezīd'e karşı, Fatımi birliklerinin elverişsiz arazide ilerleyememesi, isyan sürecinin uzamasında önemli bir etkidir.

İsyân sürecinde, İfrîkiye'de yapılan tahribat ve yağma, artan güvenlik zaafiyeti, açlığın baş göstermesi ve göçlerin başlaması, Fatımilerin Ebū Yezīd'e karşı bölgede üstünlük elde etmesinde etkili olmuştur. İsyancıların düzensiz ilerleyişi, Mağrib halkının askerî faaliyetlerden geri durması, isyanın başarısızlığına ilişkin diğer nedenlerdir. Maliki nüfusun yerleşik olduğu Kayravān'da halkın tutumu ise ayrıca değerlendirilmelidir.

¹¹⁵ el-Kureşî, *Uyūnu'l-Aḥbār*, 471, 488.

¹¹⁶ Daftary, *İsmaililer*, 235.

¹¹⁷ el-Anṭākî, *Tārîḥ*, 58.

¹¹⁸ Walker, *Exploring an Islamic Empire*, 95.

¹¹⁹ Qādî Nu'mān, *el-Mecālîs ve'l-Müsâyerât*, 257.

Başlangıçta kabile bağlarının etkisiyle İsmailî Fatimilere karşı İbadî Ebû Yezîd taraftarlarına yakın tutum sergileyen şehir halkı, isyancıların şehirde yaptığı yıkım ve kıyım nedeniyle teyakkuzda olmuştur.

Berberi kabileler arasındaki mücadeleler, Fatımi yönetiminin yerel güç unsurları ile yaptığı iş birliklerine yön vermiştir. Diğer yandan, Fatımi Halifesi Manşûr Billâh'ın isyan sürecinde liderliğini ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Fatımi yönetiminin, resmî mezhebi olan Şîf-İsmailîlik ile doğrudan bir çatışma yaşanmadığı sürece, hâkim olduğu bölgelerde toplumsal ve idari düzenlemeleri halkın dinî ve etnik özelliklerine göre şekillendirme eğilimi, Ebû Yezîd en-Nukkârî isyanının ardından belirgin bir hâl almıştır. Bu doğrultuda Fatımi halifesinin halka eman vermesi, isyana destek vermiş bazı kabilelerle sonradan daha ılımlı yaklaşması, Fatımi iktidarının bölgedeki varlığını pekiştirmesinde etkili olmuştur.

İsyanın bölgesel etkisi sadece iç güç dengeleriyle sınırlı kalmamış; bölge dışı unsurların müdahil olduğu geniş çaplı bir rekabeti ortaya koymuştur. Fatımi iktidarının Mağrib'de hâkimiyetini pekiştirmesi, Endülüs Emevilerine karşı bölgedeki üstünlüğünü güçlendirmesine katkı sağlamıştır. Bununla birlikte, Ebû Yezîd'in iki oğlunun Endülüs'te himaye edilmesi, Emevîlerin Rüstemiler döneminden itibaren¹²⁰ Mağrib'deki etkilerini sürdürme isteğinin somut bir göstergesidir. Endülüs Emevîlerinin Fatımi karşıtlarını desteklemesi, Fatımi iktidarının bölgedeki meşruiyet sürecini yavaşlatmıştır. Bu yönüyle Ebû Yezîd en-Nukkârî isyanı, yalnızca bölgedeki iç dinamiklerin şekillendirdiği bir hareket olmakla kalmamış, aynı zamanda Fatimiler ile Endülüs Emevîleri arasındaki süregelen siyasal ve mezhebi rekabetin de bir yansıması olmuştur.

Ebû Yezîd isyanı, İsmailî ve İbadî tarih anlayışları arasındaki yorum farklarını ortaya koyması bakımından anlamlı bir olaydır. Kadı Nu'mân'ın isyana dair aktarımları, İsmailî inancına dayalı tarihsel yorumun önemli bir örneğini sunmaktadır. Nitekim Kadı Nu'mân'ın aktardığına göre, isyanın sona ermesi, ilahî irade tarafından tayin edilen bir zamana bağlı olarak yorumlanmıştır. Halifenin vefatının ardından tahta geçen Manşûr Billâh ise, isyanı bastırarak ilahî olarak tayin edilmiş bu vakte uygun biçimde hareket etmiştir. Bu çerçevede, Ebû Yezîd isyanı, İsmailî tarih anlayışında yalnızca bir güç mücadelesi değil, aynı zamanda ilahî bir sınav olarak yorumlanmaktadır.

İsyana ilişkin rivayetlere yer veren İbadî âlim ve tarihçilerden Ebû Zekerıyyâ el-Vercelânî ile Ebû'l-'Abbâs ed-Dercî'nin (ö. 670/1271-72)

¹²⁰ Rüstemilerin, Abbasilerin Mağrib'de temsilcisi Ağlebîlere karşı Endülüs Emevîleri ile yakın ilişkiler kurması, bölgede iki önemli dış etkinin varlığına işaret etmektedir. Mehmet Özdemir, *Endülüs'te Muvelledün Hareketleri: 180-320/796-932*, 241.

eserlerinde, bilgi kaynakları açıkça belirtilmemekle birlikte, kullanılan ifadeler bu bilgilerin İbadî ulemâ çevrelerinden aktarılan rivayet ve görüşlere dayandığını göstermektedir. Bu kaynaklara göre, isyanın temel sebebi, halkın Fatımi yönetimi tarafından toplanan vergilerden duyduğu hoşnutsuzluktur. Ayrıca, Ebû Yezîd'in erken dönem yaşamına dair aktarımların isyanın başlangıcıyla ilişkilendirilmesi, olayın psikolojik etkenler çerçevesinde yorumlandığına işaret etmektedir. Öte yandan söz konusu İbadî kaynaklarda Ebû Yezîd'in, -Kâdî Nu'mân'ın anlatımına benzer biçimde- fitneci ve fesat çıkaran figür olarak tasvir edildiği de belirtilmelidir. Kâdî Nu'mân, Ebû Yezîd isyanını metafizik bir çerçevede açıklarken; İbadî tarihçilerin olayı sosyo-ekonomik ve kısmen psikolojik etkenlerle açıklama eğiliminde oldukları anlaşılmaktadır.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest:

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support:

Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

YZ Kullanım Beyanı / Declaration of AI use:

Yazar, bu çalışmayı oluştururken yapay zeka destekli teknolojileri kullanmadığını beyan etmiştir. / The author declared that no AI-assisted technologies were used in the creation of this article.

KAYNAKÇA

Adıgüzel, Cumhur Ersin. "Ziriler." *DİA*, 44:460-62.

‘Abdurrezzâk, M. İ. *el-Havâric fî Bilâdi'l-Mağrib hattâ Muntaşafi'l-Karni'r-Râbi' el-Hicrî*. Fās: Dâru's- Şekāfe, tsz.

el-Anşâkî, Ebû'l-Ferec Yahyâ b. Sa'îd b. Yahyâ. *Târîhu'l-Anşâkî*. Trâblus: Jarrous Press, 1990.

el-Bağdâdî, Ebû Mansûr ‘Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed Temimî. *Mezhepler Arasındaki Farklar: el-Farq Beyne'l-Firâk*. Çev. Ethem Ruhi Fiğlalı. İstanbul: Kalem Yayınevi, 1979.

el-Bekrî, Ebû Ubeyd. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. 1.Cilt. Tah. A.P. Van Leeuwen, A. Ferré. Kartaca: Dâru'l-'Arabiyyeti'l-Kitâb, 1992.

el-Bekrî, Ebû ‘Ubeyd. *el-Muğrib fî Zikri Bilâdi İfrîkiye ve'l-Mağrib*, Byy: yy, 1857.

Brett, Michael. "Ifriqiya as a Market for Saharan Trade from the Tenth to the Twelfth Century AD." *Journal of African History*, 10: 3 (1969): 347-364.

Crone, Patricia. *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*. Çev. Hasan Köni. İstanbul: Kapı Yayınları, 2007.

Çelik, Aydın. *Fâtımiler Devleti Tarihi (909/1171)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.

- Daftary, Farhad. *İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri*. Çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- ed-Dercinî, Ebû'l- 'Abbās Ahmed b. Sa'îd. *Kitābu Ṭabaḳāti'l-Meşāih bi'l-Mağrib*. 1. Cilt. Beyrüt: Dāru'l-Fikrî'l-'Arabî, 1974.
- Fevzî, F. U. "Melâmiḥ min Tārīhi Ḥareketi Ḥavārici'l-İbâdiyye." *el-Mecelle: el-Mü'erriḥu'l-'Arabiyyu, Reisüt-Tahrîr*. ed. Huseyn Emîn. Bağdād: Emānetü'l-'Āmme li İttihādî'l-Mü'erriḥîni'l-'Arab 2 (1977): 169-187.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi. "İbâziyye." *DİA*, 19: 256-261.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi. *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983.
- Halm, Heinz. "Der Mann auf dem Esel: Der Aufstand des Abū Yazîd gegen die Fatimiden nach einem Augenzeugenbericht." *Die Welt des Orients*, (1984): 144-204.
- Halm, Heinz. *The Fatimids Traditions of Learning*. London: I. B. Tauris, 2001.
- el-Ḥamevî, Ebû 'Abdillāh Şihābüddin Yâḳût. *Mu'cemu'l-Buldān*. 4.Cilt. Beyrüt: Dāru Sâdır, 1995.
- Harekât, İbrahim. "Nefûse." *DİA*, 33: 532-533.
- Ḥasan, G. "Bünyetü'l-Mücteme'i'l-Mağribi'l İslâmî Esnâ'i'l-'Aşri'l-Fâtımî." *el-Mecelle Cāmi'āti't Tişrîn li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsât-i İlmiyye, Silsileti Âdâbi ve'l-'Ulûmî'l İnsāniyye (Tishreen University Journal for Research and Scientific Studies-Arts and Humanities Series)* 36: 6 (2014), 296-311.
- el-Ḥimyerî, Ebû 'Abdullāh Muḥammed. *er-Ravḍu'l-Mi'târ fî Ḥaberi'l-Aḳtâr*. Tah. İhsân 'Abbās. Beyrüt: Mektebetu Lubnân, 1984.
- Hizmetli, Sabri. "İbâdilikte Azzabe." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (1987): 285-300.
- İlahiane, Hsain. *Historical Dictionary of the Berbers*. Lanham: The Scarecrow Press, 2006.
- el-İşṭahrî, Ebû İshâḳ İbrâhîm b. Muḥammed. *Kitābu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Beyrüt: Dāru Sâdır, 2004.
- İbn Ebî Dînâr, Ebû 'Abdullāh Muḥammed b. Ebû'l- Kâsım. *Münis fî Aḥbârî İfrîkiyye ve Tûnis*. 1. Cilt. Tûnis: Maṭba'ati Devleti't-Tûnisiyye, 1870.
- İbn Ḥaldûn, Ebû Zeyd Veliyyuddîn 'Abdurrahmân b. Muḥammed. *Tārīḥu İbn Ḥaldûn: Kitābu'l-'İber ve Dīvānu'l-Mübtade ve'l-Ḥaber fî Eyyāmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men Aşārahum min Zevî's-Sultāni'l-Ekber*. 2,4,6 ve 7. Ciltler. Tah. Halil Şehhâde, Süheyl Zekkâr. Beyrüt: Dāru'l-Fikr, 2000.
- İbn Ḥammâd, Muḥammed b. 'Alî es-Şanhâcî. *Aḥbâru Mulûki Benî 'Ubeyd ve Sîratihim*. Tah. et-Tehâmî Nekra ve 'Abdulḥâlîm 'Uveys. Kâhire: Dāru's-Şaḥve, tsz.
- İbn Ḥavḳal, Ebû'l- Kâsım. *Kitābu Sûrati'l-A'rḍ*. Beyrüt: Mektebetü'l- Ḥayât, 1992.
- İbn 'İzârî, Ebû 'Abdullāh Muḥammed el-Merrâküşi. *el-Beyānu'l-Muğrib fî Aḥbârî'l-Endelûs ve'l-Mağrib*. Tah. G. S. Colin ve L. Provençal. Beyrüt: Dāru's-Şekāfe, 1983.
- İbnu'l-Esîr, Ebû'l-Ḥasen 'Izzeddîn 'Alî b. Muḥammed b. 'Abdulkereim. *el-Kāmil fî't-Tārīḥ*. 7. Cilt. Beyrut: Dāru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1987.
- el-İzkevi, Serhân b. Sa'îd. *Keşfü'l-Ġumme el-Cāmi'u li Aḥbârî'l-Ümme*. 3. Cilt. Tah. Muḥammed Ḥabîb Şālîḥ ve Muḥammed b. Mubârek es-Suleymî. Maskat: Vizâretü't-Türâs ve's-Şekāfe, 2013.
- Ḳādî Nu'mân, Ebû Hanîfe Nu'mân b. Muḥammed. *Kitābu'l-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*. Tah. Habib el-Fekâ, İbrâhîm Şuyûḥ ve Muḥammed Ya'lavî. Beyrüt: Dāru'l-Müntazır, 1996.

- Kavas, Ahmet. "Mehdiye." *DİA*, 28: 387-388.
- el-Ğureşî, İdrîs 'İmâdüddîn. *Târîhu'l- Ĥulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib el-Ğısmu'l Ĥâş min Kitâbi'l- 'Uyûni'l-Aĥbâr*. Tah. Muĥammed Ya'lâvî. Beyrût: Dâru'l-'Arabi'l-İslâmî, 1985.
- Lewicki, T. "al-Nukkâr." *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition (*EP*²), 8:112-114.
- el-Mağrîzî, Ebû'l-'Abbâs Taĥıyyuddîn Aĥmed b. 'Alî. *Kitâbu'l-Muĥaffa'l-Kebîr*. 2. Cilt. Tah. Muĥammed Ya'lâvî. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1991.
- el-Mağrîzî, Ebû'l-'Abbâs Taĥıyyuddîn Aĥmed b. 'Alî. *İtti'âzu'l-Ĥunefâ bi-Aĥbâri'l-E'immeti'l-Fâtımiyyîne'l-Ĥulefâ*. 1. Cilt. Tah. Cemâleddîn Şeyyâl. Ķâhire: el-Meclisü'l-'Alâ li's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1996.
- el-Mekkî, Maĥmûd 'Alî. *et-Teşeyyu' fi'l-Endelûs*. Ķâhire: Mektebetü's-Şekâfeti'd-Dîniyye, 2003.
- Mu'ammer, 'Alî Yahyâ. *el-İbâdiyye beyne'l- Fırâkı'l İslâmiyye: 'Inde Kitâbi'l-Makâlât fi Ķadim ve'l-Hadî*. 'Umân: Mektebetü'd-Ğamîrî, 2014.
- Müşâ, L. "el-Mu'izz Lidînillâh ve Cîlü'n-Cedîdü'n mine'l-Kutâme." *el-Mecelle: el-Müverriĥu'l-'Arabî*. ed. Ĥuseyn Emîn, 1977.
- en-Nâmî, 'Amr Ĥalîfe. *Dirâsât 'ani'l-İbâdiyye*. Çev. Michael Huri. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001.
- Özdemir, Mehmet. *Endülûs Müslümanları (Siyasî Tarih)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.
- Özdemir, Mehmet. "Endülûs'te Muvelledün Hareketleri: 180-320/796-932." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 1989.
- Öztürk, Murat. "Fâtımîler'in Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti." Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012.
- Sâlim, H.V. *Târîhu'l-Emâziğ ve'l-Hicratü'l-Hilâliyye: Muĥteşaf min Kitâbi'l- 'İber li İbn-i Ĥaldûn*, 2. Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 2012.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. "Afrika'da Kurulan İlk İslâm Kentlerinden: Tahert." *İslâmî İlimler Dergisi*, 10:1 (2015) 7-33.
- eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim. *İslam Mezhepleri (el-Milel ve'n-Nihal)*. Çev. Mustafa Öz. İstanbul : Ensar Neşriyat, 2005.
- eş-Şemmâhî, Ebû'l-'Abbâs Bedreddîn Aĥmed b. Sa'îd b. 'Abd al-Vâĥid. *Kitâbu's-Siyer*. 1. Cilt. Maşĥat: Vizâratü't-Türâşî'l-Ğavmi ve's-Şekâfe, 1992.
- et-Ticânî, 'Abdullâh b. Muĥammed. *Riĥletü't-Ticânî*. Libyâ-Tûnis: Dâru'l-'Arabiyyeti'l-Kitâb, 1981.
- 'Uşşî, 'Alî. "Sevretü Ebû Yezîd Mahled b. Keydâd en-Nükkârî Beyne'l-İnsâf ve't-Tecrîh." *İslâmî İlimler Dergisi* 10:1 (2015): 272-90.
- el-Vercelânî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ebî Bekr. *Kitâbu Siyeri'l-E'imme ve Aĥbârihim*. Beyrût: Dâru'l- Ķarbi'l-İslâmî, 1982.
- Walker, Paul E. *Exploring an Islamic Empire*. London: I.B. Tauris, 1992.
- el-Ya'ĥûbî, Aĥmed b. Ebî Ya'ĥûb. *Kitâbu'l-Buldân*. Leyden: Brill, 1810.
- Yazılıtaş, Nihat. *Fâtımî Devleti'nde Türkler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009.
- Yıldız, Harun. "İbâzîlik Araştırmalarında Önemli bir İsim: Tadeusz Lewicki." *İslami İlimler Dergisi İbâzîlik Özel Sayısı*, 57-84.